

ПОРОХІВНИЦІ – СКЛАДОВА ВОЄННОГО СПОРЯДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬК XVII – XVIII ст: СПРОБА КЛАСИФІКАЦІЇ

Стаття є першою спробою у вітчизняній історіографії на базі широкого кола джерел провести прикладну класифікацію порохівниць та натрусок, що були частиною воєнного костюму українських вояків у XVII і XVIII ст.

Порохівниці є складовою частиною майже зовсім невивченого українського військового костюму XVII – XVIII ст. Причому, зазвичай, ці предмети воєнного спорядження або зовсім випадають з кола зору дослідників, або ж отримують надто абстрактне, туманне і узагальнене визначення. Незадовільною є справа і з атрибуцією порохівниць у збірках вітчизняних музеїв, причому відсутні дані не тільки щодо місця виготовлення та побутування окремих порохівниць, але й неповно, а в деяких випадках і помилково, виконано морфологічний аналіз наявних предметів (розміри, матеріал, робота, тип оздоблення, призначення, спосіб застосування тощо). В даній роботі автор ставить перед собою завдання запропонувати дослідникам класифікацію порохівниць, які були у воєнному спорядженні українських військ протягом XVII – XVIII ст. В основу класифікації покладено принципи групування предметів за їх призначенням, формою та регіоном побутування. Автор прагнув дати більш-менш ґрунтовну характеристику кожного названого типу порохівниць. При дослідженні предметів вітчизняної матеріальної воєнної культури першорядне значення для дослідника представляють речові автентичні пам'ятки, що зберігаються в музейних збірках. Цінними джерелами для вивчення цього питання є також іконографічні матеріали – малюнки і

гравюри сучасників, зображення на побутових предметах, військових печатках, прапорах, а також актові джерела, козацькі літописи, діаріуші тощо.

У військовому побуті використовували два види порохівниць: порохівниці для зберігання грубого пального пороху, яким начиняли набої, та порохівниці-натруски для підсипки дрібного пороху на полицю замка вогнепальної зброї. Процес заряджання виглядав наступним чином: 1) вояк зводив курок на запобіжник; на відкриту полицю замка сипав порох з натруски, закривав полицю; 2) діставав з ладівниці патрон, надривав (скушував) його з боку пороху, висипав порох в ствол, опускав туди пусту паперову оболонку з кулею; 3) виймав шомпол й прибивав ним заряд в стволі (при цьому папір, зім'явшись, ставав пижем); 4) убираючи шомпол в ложе, ставив курок на бойовий звід, прикладався і смикав за спусковий гачок. Зазначимо, що в Російській регулярній армії від натрусок відмовилися в 1730-х роках, та й те, з великою неохотою. Сталося це тільки за особистим наполяганням графа Мініха. Замість них почали використовувати частину пороху з паперового набою, на західний манер¹.

Порохівниці і натруски переважно носили підвішеними на поясі, рідше – на плечовому перев'язі. Загалом практика носіння на поясі предметів амуніції, зброї та інших предметів, необхідних в поході, була властива народам Середньої Азії, Кавказу, Закавказзя, Персії і Османської імперії, а згодом поширилась і у воєнному побуті українського і російського козацтва. Так знімалося навантаження з м'язів спини і попереку під час тривалих походів².

Для виготовлення порохівниць і натрусок використовували ріг, кістку, дерево, шкіру та метали. Українські вояки, зокрема козаки, намагалися носити порохівниці традиційних типів, бажаючи тим самим підкреслити вірність військовим традиціям, приналежність до особливого військового інституту (лицарства), який мав за плечами довгий та славетний шлях зі значним бойовим досвідом. Причому в різних регіонах України – Гетьманщині, Слобожанщині, Запоріжжі, Правобережжі та

Західній Україні – склався особливий, неповторний комплекс порохівниць, пов'язаний з векторами військових і торгових зв'язків, ідеологією, культурою, модою, зрештою навіть з особливостями флори і фауни.

НАТРУСКИ

Українські вояки використовували натруски різних типів, залежно від регіону побутування, соціального становища і посади власника. Найпоширеніший спосіб їх носіння – біля пояса з кріпленням за допомогою коротенького перев'язу (петлі) з шкіри або ланцюжка, рідше – на плечовому перев'язі. Остання комбінація, за збереженими у музейних колекціях зразками, характерна для натрусок, виготовлених гуцульськими майстрами, які спорадично траплялися і в спорядженні козаків під час Визвольної війни 1648 – 1654 рр. Спробуємо класифікувати такі типи *натрусок* за їх формою.

І тип: оригінальні натруски місцевого виробництва, виготовлені з фрагменту рогу оленя з відгалуженнями або полої кістки подібної форми. Цей тип не має аналогів в арміях сусідніх країн. Для збереження пороху важко було знайти краще матеріал за ріг (або кістку), що був порівняно легким, міцним і водонепроникним матеріалом. Роги оленя мають однакову структуру і схожу конфігурацію, водночас кожен з них відрізняється формою стовбура та бокових гілок. Торці порохівниць закривали дерев'яними чи кістяними заглушками, окрім одного, рідше двох, де робили пристосування для засипки та підсипки пороху. Довжина натрусок коливалась від 11 до 24 см, ширина – від 8 до 18 см. Торці із дерев'яними заглушками часто додатково закривали мідними кришками або кістяними платівками, які прибивали до заглушок кістяними цвяхами із великими декоративними кулеподібними голівками діаметром 7-9 мм. Така оздоба, кістяна або металева, є досить типовою для вітчизняних порохівниць та прикладів козацьких рушниць у XVII – XVIII ст., особливо в Гетьманщині та Слобожанщині. Дуже поширеною вона була в спорядженні козаків Б. Хмельницького. Подібні кулеподібні оздоби зустрічаються також на російських пища-

лях XVII ст. та вогнепальній зброї донських козаків і народів Кавказу у XVII – XVIII ст.

Ріг та кістку прикрашали пласким різьбленням чи гравіруванням. В оздобленні зустрічаються різні сюжетні композиції: а) з «очкового» орнаменту, що складається з 1-го – 2-х концентричних кіл з крапкою в центрі (найдавніший орнамент на кістці), кіл, трикутників, січених зубців, «бань» (зубців з голівками з концентричних кіл), жолобків, розеток, хвилястих рисок, півкіл склалися різні геометричні орнаменти в поєднанні з прямими лініями, штрихами або зигзагами, іноді спрощений рослинний орнамент; б) рослинний орнамент в стилі «бароко», у вигляді мотиву квітки, що росте у вазоні (тип «поттен-кант»), чи дерева; композиції з рослинних мотивів, що нагадують стилізований рисунок виноградної лози; в) складні сюжетні композиції із зображенням тварин, людей, сцен полювання, релігійних сюжетів (церкви, Голгофа, брама до раю, херувим, Бог тощо), астральних об'єктів, гербів в поєднанні з рослинним і геометричним орнаментом³. Нерідко на порохівницях робили гравірований напис із зазначенням дати, ім'я власника або майстра, місця виготовлення тощо. Така інформація дуже цінна для дослідників через те, що дозволяє встановити місце походження, час виготовлення та власників предметів.

Натруски цього типу є найбільш традиційними. З деякими відмінностями вони були однаково поширені протягом XVII – XVIII ст. в Гетьманщині, Запоріжжі, Слобідських полках та на Правобережній і Західній Україні.

Результати тривалих розкопок, проведених під керівництвом вітчизняного археолога І.Свешнікова на місці Берестецької битви, свідчать, що даний тип натрусок був домінуючим в спорядженні українського козацького війська у Визвольній війні 1648 – 1654 рр. Але козацькі натруски того часу відзначаються оригінальністю від пізніших за походженням тим, що їм часто надавали вигляд стилізованих коників. Отвір одного з відгалужень закривали пробкою, верх якої вирізали у вигляді голови коня (Рис. 1.1). Виготовляли такі натруски не тільки з кістки, але й дерева⁴. Надалі мода надавати натрускам зооморфні риси поступово згасає.

Необхідно звернути увагу на той факт, що в Гетьманщині нижні козацькі чини у походах використовували натруски майже виключно цього типу, а у XVIII ст., з поділом козаків на виборних і підпомічників у 1735 р., натруски разом з іншими предметами стройового костюму виборних козаків стають форменими речами: тип, матеріал і навіть ціна натрусок визначалися указами вищого командування. Так, при підготовці до походу 1741 р. ордером з полкової Лубенської канцелярії, посланим в сотенні правління «в подтверждение прежних Его Императорского величества Самодержца всероссийского З войсковой Енеральной Канцелярии указов» велено, щоб «Натруски в каждого козака были б роговые для содержания к подсыпки пороху мѣлкого дабияк обикли крупние пороха ногтми зведши курок растират...». Серед речей, вкрадених 1752 р. запорожцями у козака Переволочанської сотні згадується «натруска оленева»⁵. Традиційні натруски залишилися у козаків і після переходу в кінці 1750-х і у 1760-х рр. козацьких полків на озброєння прусського або російського зразка російської роботи. Це підтверджують дані актових джерел та наявні у музейних колекціях екземпляри даного типу із зазначеними на них датою, ім'ям власника і полку або сотні⁶.

Відгалуження зрізали найчастіше під гострим кутом і могли бути середньої довжини, довгими або низько зрізаними, під саму розвилку, утворюючи часом пряму лінію. Торці стовбура і відгалужень закривали кістяними або дерев'яними заглушками з плоским або опуклим дном, закріпленими з боків цвяшками, а іноді – металевими насадками у вигляді пояска (кільця) чи металевими платівками зверху. В одному з торців відгалужень робився отвір, який закривався або дерев'яною чи кістяною пробкою, або кришкою. Та деякі натруски мають отвори в обох відгалуженнях, один з яких служив для наповнення натруски, а інший – для підсыпки. Зазвичай в цих натрусках в розвилці, між відгалуженнями, зроблено наскрізний отвір, крізь нього продирали шнурок або тасьму для підвішування (Рис. 1.2). В деяких випадках, часто пов'язаних з конструкцією кістки, натруску підвішували за допомогою металевого штиря з кільцем, вставлено-

го зверху в розвилку, або ж двох штирів з вушками, укріплених з боків стовбура, в якому робився отвір з пробкою (Рис. 1.3). Однак остання комбінація нехарактерна для натрусок, виготовлених на Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі⁷.

Запорізькі натруски даного типу, судячи з наявних автентичних екземплярів, частіше робилися із плескатої і широкої полої кістки з відгалуженнями, довжиною до 20 см, шириною у 16-20 см. Причому торці зазвичай закривали мідними насадками, укріпленими цвяшками; одна або обидві кришки на відгалуженнях оснащалися циліндричною мідною лієчкою, яку закривали затичкою. Між відгалуженнями під розвилкою робили круглий отвір для підвішування. Іноді натруски підвішували за металеві штирки з кільцями, вставлені в кришки верхніх торців (Рис 1.4). Для різьбленого декору запорізьких натрусок дуже характерне зображення двоголового орла, а також релігійних сюжетів (Голгофа, церкви, херувим тощо)⁸.

Серед натрусок даного типу вирізняються вироби майстрів Правобережної та Західної України (гуцульський тип). Їх носили завжди стовбуром уверх. Вони мають відгалуження великої чи середньої довжини, зрізані під прямим кутом, і відносно короткий стовбур. Торці закривали кістяними чи дерев'яними заглушками, іноді оковували міддю, оздобленою чеканкою або басмою (литим узором). На верхній кришці з отвором уміщували (приклеювали або вставляли) дерев'яну, кістяну чи мідну лієчку циліндричної форми діаметром до 1 см і довжиною у 2 – 3 см. Нерідко такі натруски оснащали вмонтованим у верхню кришку ручним обертальним механізмом з ключем на поверхні (біля лійки), що регулював поступ пороху до лійки. З боків стовбура вверху вставляли залізні штирки з вушками і кільцями, до яких кріпили перев'яз. В ХІХ ст. до рогових і кістяних натрусок вже використовували насадки з лійкою, що були повністю металеві, до того ж найчастіше – заводської роботи. Для декору згаданих натрусок (як і порохівниць) найбільш характерний гравірований геометричний орнамент з концентричних кіл (очковий), півкіл, січених зубців, «бань», «кривульок» (зигзагоподібних пасочків), «штрейфіків» (ліній), «драбинок»

і особливо, – шести-, семи– або дванадцятипелюсткових розеток у колах, нерідко складених у більш складні розетки, одна з яких, велика, наносилась в центрі (Рис. 1.5). Такі натруски знані у мисливців, а також опришків (гуцульських повстанців) в кінці XVIII – початку XIX ст.⁹

II тип, який можна вважати підвидом натрусок I типу: козацькі натруски, виготовлені з кістки у формі трапеції. Одні натруски виготовляли з фрагменту цільної, полої всередині кістки без відгалужень. Вони мають вигляд різнобічної трапеції або дзвона з дещо увігнутими ребрами, а в перерезі – форму вузького овала або листа. В довжину вони сягають 14-16 см. Торці закривали дерев'яними кришками-заглушками, укріпленими по краю торців цвяшками, а, окрім того, нерідко прикривали кістяними пластинами з декоративними кістяними цвяшками. Верхню кришку робили з отвором, який закривали пробкою, а іноді оснащали і лієчкою (Рис. 2.1). Підвішували натруски за допомогою металевих штирів з кільцями, вмонтованих з боків натруски, або кістяної чи дерев'яної ручки, уміщеної на верхньому торці. Прикладом останньої комбінації може служити натруска дзвоноподібної форми козака Миргородського полку С. Зайченка, 1744 р. виготовлення¹⁰.

Інші натруски робили із двох однакових плескатих полих кісток, мали форму високої рівнобічної трапеції з трохи опуклими ребрами, нагадуючи браму. Довжина їх коливалась від 16,5 до 18 см, а ширина основи – від 15 до 16,5 см (Рис. 2.2). Зазвичай кістки скріпляли знизу дерев'яною кришкою, а в верхній частині – ремінним шнурком, протягнутим крізь отвори, зроблені біля стику кісток. В деяких випадках натруску додатково укріплювали знизу мідною кришкою, а зверху – мідною насадкою у вигляді смуги чи паска. Верхні торці кісток закривали двома або однією дерев'яними кришками, оснащеними дерев'яною лієчкою та дерев'яною чи кістяною ручкою, до якої прив'язували ремінний шнурок. Іноді натруска підвішувалася за допомогою невеликого наскрізного отвору, проробленого на стику двох кісток вверху, під кришкою)¹¹. Поверхню кістки оздоблювали гравіруванням так само, як і в натрусках I типу.

III тип: дерев'яні натруски у формі опуклого диску або баклаги, діаметром до 11 см. Він отримав поширення з кінця XVII ст. на Запоріжжі та в українських землях, що перебували у володінні польської корони. Подібні натруски були поширені також в Російській армії та Польському війську. За способом виготовлення їх можна розрізнити за двома видами: а) виготовлені з двох круглих частин. Нерідко такі натруски мали в середині круглий наскрізний декоративний отвір діаметром до 3 см (Рис. 3.1)¹²; б) вирізані з одного шматка дерева: один з боків – достатньо опуклий, напівсферичної форми, а інший – майже рівний, з великим круглим отвором для вирізання порожнини, забитий наглухо дерев'яною заглушкою діаметром до 6 см (зустрічається здебільшого в запорізьких зразках) (Рис. 3.2)¹³. Збоку по лінії стику натруски даного типу укріпляли металевим паском (смугою) шириною до 12 мм, що охоплює увесь диск уздовж ребра. В запорізьких натрусках, які характеризуються менш витонченою, грубішою роботою, ця смуга металу в більшості випадків з'єднується знизу гвинтом або заклепкою. Зверху натруски оснащені видовженою залізною лієчкою довжиною до 2-4 см і діаметром до 1 см, отвір якої закриває шарнірно укріплений пружинний важіль з кришкою на кінці. До цього типу ми відносимо плоскі круглі дерев'яні натруски з дерев'яною шийкою-лієчкою, оправленим на кінці металом. З двох боків на ребрі в них кріпили на штирях або припаювали залізні вушка чи скоби різної форми для підвішування (Рис. 3.3)¹⁴.

Дерев'яний корпус оздоблювали різьбленим або фарбованим орнаментом у вигляді кількох концентричних кіл по центру, зубців, крапок та кіл, розташованих по колу, стилізованих квітів та гербів (державного або родового) у поєднанні із зазначеними мотивами, а коштовні – також інкрустацією з кістки та мушлі. Гуцульські натруски зазвичай є окутими міддю і оздоблені карбівкою та басмою у вигляді дрібного геометричного орнаменту з крапок, кіл, ромбів, дужок і пасків-косиць; носилися на *плечовому* ремінному перев'язі, густо вкритому рядами дрібних мідних півкуль¹⁵.

До цього типу відносимо унікальну натруску XVIII ст. по-

дібної конструкції з колекції Національного музею історії України, довжиною у 15 см і шириною – 10 см, у якої резервуаром для пороху замість дерев'яного диску служить панцир маленької черепахи, оправлений зверху і знизу сріблом з карбованим рослинним орнаментом в стилі «бароко». У верхній торець панцира вставлена залізна ліечка циліндричної форми з пружинним важелем, а по боках – асиметрично 2 штирка з вушками і кільцями (Рис. 3.4). На нашу думку то є натруска запорізьких козаків¹⁶.

Зрідка можна зустріти дерев'яні натруски у формі краплі з усіченим верхом, виготовлені з двох однакових половинок. З боків, по лінії стику вони укріплені прибитою металевою смугою шириною до 5 мм. Верхній торець з отвором завершується металевою вузькою насадкою-кільцем. З боків шийки вставлені 2 залізні штирки з кільцями під поясний перев'яз (Рис. 4). За зовнішніми ознаками їх можна віднести до запорізьких. Аналоги натрусок цього типу, дерев'яні та металеві, побутували у війську країн Кавказу, переважно у простих вояків.

Відомо ще кілька видів натрусок, які не отримали стійкої традиції побутування. Через неусталеність форми та надто короткий період побутування, їх важко виділити в окремий тип або віднести до вже перерахованих. Мова йде про певні натруски, які використовували в багатотисячній армії Б. Хмельницького, зроблені з речей іншого призначення, а саме: невеликі латунні пляшечки, перероблені з деталей свічників, пляшечки або опуклі флакони, вирізані з шматка дерева з дашкоподібною пробкою, довжиною до 6 см, а також відомі за іконографічним джерелами дерев'яні профільовані натруски турецького типу у формі трохи зігнутого різка з ліечкою і затичкою на кінці, прямокутні у перерізі. Останні очевидно були поширеними у козаків в XVI і в першій половині XVII ст.¹⁷

Якщо вищерозглянуті типи натрусок становили приналежність військового спорядження нижчих чинів, то військова старшина усіх українських козацьких військ у XVII – XVIII ст., так само, як і польська шляхта, наслідуючи східну воєнну моду, користувалася коштовними натрусками східних типів, зо-

крема іранського, – східної роботи (іранської та кавказької) або виготовленими в Польщі вірменськими майстрами за іранськими і кавказькими зразками. Вірмени здобули визнання в усьому світі як чудові майстри. Відомі чудові вироби вірменських зброярів, що працювали в Польщі на запрошення польських королів, і які заснували відомі центри зброярського виробництва у Львові і Кам'янець-Подільському¹⁸. В обмежених масштабах натруски східних зразків робили і в підросійській Україні місцевими або іноземними майстрами. Старшинські натруски за матеріалами вітчизняних музейних збірок представлені зразками наступних типів:

IV Тип: ірансько-кавказького типу («шаг-даганег»), виготовлені з бичачого рогу або у формі того ж рогу з дорогої кістки, напівкоштовного каміння або металу, довжиною до 225 мм і діаметром до 48 мм. Серед майна полковника стародубівського Петра Рославця 1677 р. згадуються «6 натрусок черкаських под лосиною шерстю». Показовим є факт, що Черкесія експортувала щорічно до 200 тисяч пар бичачих рогів¹⁹. Такі натруски набули поширення майже на всьому Сході і у всіх російських козацьких військах, тоді як в побуті рядової маси українського козацтва вони практично незнані. Широкий кінець рогу закривали кришкою з моржевої чи слонової кістки з рівним або округлим краєм; металеві натруски зазвичай мають металеву кришку, плоску чи трохи опуклу, з куполоподібною ручкою або кільцем. Вужчий кінець закривали металевою кришкою з пружинним важелем, шарнірно укріпленим на внутрішньому боці рогу. До нього кріпили два рухливі ажурні кільця-вушка для підвішування на поясі. Бичі роги обтягували хозом, чорною шагренью* або лосиною шкірою, часто з шерстю, оправляли місцями або суцільно сріблом, нерідко – ажурної та філігранної

---

* Хоз – дублена козяча шкіра, сап'ян. Шагрень або «ящур» – м'яка дублена і вичинена особливим чином хребтова шкіра коня, цапа, віслиюка чи верблюда, що має на лицевому боці шершаву (фактурну, зернисту) поверхню. Використовували для обкладення піхв і держаків січної зброї, а також порохівниць. Вироблялася в Ірані та Малій Азії.

роботи, із зображенням стилізованого рослинного орнаменту у східному стилі у вигляді квіткових розеток, арабесок і стеблів. Найбільш коштовні оздоблювали, окрім того, черню, позолотою, басмою, золотою насічкою, фігурними срібними платівками з інкрустацією напівкоштовним камінням різного ґатунку та коралами. Часто такі натруски оправляли трьома срібними платівками: по середині та на обох кінцях, – із зображенням мотиву квітки тюльпану, яблука гранату та інших «сонячних» квітів, типових для Ірану, Кавказу і Туреччини (Рис. 5.1). Важіль також нерідко оздоблювали різьбленням й золотою насічкою²⁰.

Коштовні зразки натрусок даного типу виготовляли з моржевої або слонової кістки у формі бичачого рогу. Їх корпус найчастіше оздоблений рельєфним різьбленим орнаментом у вигляді мотиву квітки тюльпана та фігурних зубців муру (Рис. 5.2)²¹.

В українському побутовому лексиконі XVII – XVIII ст. моржева кістка виступає під назвою «риб'я кость», «кость сморжевая», «моржовий зуб». Її завозили з Московії і в великій кількості експортували до Царграда, Персії і Бухари. Вироби з неї цінували надзвичайно високо, тому вони були доступні тільки старшинам високих рангів: «натруська рыб'я костяная, оправа серебряная золоченая с финифом (у Івана Самойловича); «Натрусник кость рыб'я, оправа серебряная с камением» (у полковника стародубівського Петра Рославця); «натруська костеная белая» (у Данила Апостола)²².

V тип: натруски іранського типу («шаг-даганег») східної роботи, виготовлені цілком зі сталі, срібла чи латуні у формі човника або лебедя, круглі або профільовані в перерізі, довжиною в 13-17 см і діаметром – до 4 см. Ширший кінець слугує лічкою і закривається, як натруски попереднього типу, пружинним важелем, шарнірно укріпленим на внутрішній дузі, з двома або одним рухливими кільцями під перев'яз. Інший бік, вужчий і вигнутий у формі шиї лебедя, має декоративне завершення у формі шишки або голівки лебедя (Рис. 6). Прикрашали їх басмою, карбівкою або інкрустували сріблом²³.

VI тип: кавказькі натруски довжиною до 15 см, виготовлені у формі широкого і плаского ікла з дерева, оправлені місцями

або суцільно сріблом з карбованим чорним рослинним орнаментом в кавказькому стилі: найбільш характерним для декору є мотив «сонячних» квітів. Широкий кінець закривали дерев'яною кришкою, іноді оправленою сріблом. На прямому боці шарнірно укріплювали довгий пружинний важіль з кришкою на кінці, що закриває вузький кінець натруски (Рис. 7). До шарніра вмонтовано залізне кільце під перев'яз²⁴.

Натруски східного походження зазначених типів зазвичай підвішували до пояса на короткому ланцюжку, нерідко – з фігурними ланками. В описі майна Івана Самойловича значаться «натруска маленькая шумовая, оправлена серебром, с чѣпочкою серебряною, чѣпочка мѣрою вдвоя три четвертей аршина, с исподи натруски чѣпочки тоненкой четверть», «натруска шумовая, оправлена серебром, цѣпочка серебряная вдвоя, да кольцо трех чети»; у полковника стародубівського Петра Рославця 1677 р.: «натруска с чѣпью серебряная», «натруска яшмова, чѣпочка медная»²⁵.

ПОРОХІВНИЦІ

Для зберігання грубого, крупного набойного пороху використовували порохівниці більшої місткості. Як і натруски, вони різняться за формою, матеріалами виготовлення, місцем виготовлення та регіоном й часом побутування. Пропонуємо класифікацію порохівниць за формою.

І тип: найдавніший і домінуючий в українських козацьких військах у нижчих і вищих чинів протягом XVII і XVIII ст. у Гетьманщині, Слобідських полках, Запоріжжі та Правобережжі – порохівниці турецького типу, виготовлені з дерева у вигляді сильно зігнутого рогу достатку. Цей тип відомий за козацькими печатками ще з XVI ст. Висота порохівниць коливалась від 14 до 20 см, ширина – від 13 до 20 см, діаметр верхньої частини – 7,5 – 9 см. За писемними пам'ятками порохівниці цього типу відомі під назвою *порохового* або *пороховного рога*²⁶. Його поширенню посприяла заслужена слава турецької піхоти – яничарів, яка послужила зразком для української козацької піхоти, а також – для московської, іранської, кавказької, донської

тощо. Матеріали розкопок з місця Берестецької битви 1651 р. дають достатню інформацію щодо особливостей конструкції і оздоблення козацьких порохових рогів часів Визвольної війни 1648 – 1654 рр. Порохівниці дерев'яні, виготовлені з двох видовбаних половинок, у вигляді сильно зігнутого рогу достатку, обшиті шкірою. Вузький кінець рівно зрізаний або прикрашений шишкою з нарізами. Така декоративна оздоба, кістяна або дерев'яна, практично невідома в турецьких зразках, натомість є дуже характерною для кавказьких, донських і російських порохівниць. На наш погляд, в українському козацькому війську її запозичили, адже в пізніших зразках цього типу вона зустрічається нечасто. Верхній широкий торець порохівниць закритий дерев'яною пласкою кришкою з лійкою для пороху довжиною 20 – 25 мм із затичкою, а нерідко – також і ручним обертальним механізмом, який регулював надходження пороху до лійки. По краю верхній кінець оббитий шкіряною смужкою із зубчастим краєм або рядом цвяхів з широкими шляпками (Рис. 8.1). Такий самий ріг, з ручним механізмом, цвяхами по верхньому краю і кулькою на кінці, підвішений на плечовому перев'язі, бачимо у українського козака на малюнку, виконаному з натури 1651 р. очевидцем тих подій, голландським художником А. Вестерфельдом. На нашу думку, цей ручний механізм, невідомий на Сході, не є традиційним в козацьких порохівницях. Очевидно він був запозичений з гуцульських зразків, в яких зберігався до середини ХІХ ст. З утворенням української держави – Гетьманщини та поділом України між Польщею і Росією порохівниці з ручним обертальним механізмом в Гетьманщині, Слобідських полках і Запоріжжі вийшли з використання. До порохівниць кріпили шкіряні кисети розміром 7,5 на 7,5 см з кулями (від 10 до 110)²⁷.

Якщо порохові роги з-під Берестечка подібні за формою та оздобленням до яничарських, то в рогах пізніших часів, які зберегли в цілому традиційну форму, вузький кінець нерідко оформлений декоративним завитком або глухо замкнутий з верхньою широкою частиною; оправа і оздоблення взагалі на місцевому ґрунті отримали більше розмаїття. Корпус оздо-

блювали різьбленням, обтягували шкірою, оправляли у метал. Широкий кінець оснащували дерев'яною лічкою з пробкою або просто круглим отвором, закритим пробкою на зразок яничарських (Рис. 8.2). Підвішували порохові роги за допомогою шкіряної петлі на пояс або носили на плечовому перев'язі. Останній спосіб носіння отримав особливе поширення у запорізьких козаків, що засвідчують дані іконографічних джерел XVII – XVIII ст. А в гетьманському війську віддавали перевагу носінню на поясному перев'язі²⁸.

Окрім практичного застосування, в козацькому війську, на нашу думку, ці порохівниці мали також і символічне значення, бо ставали свідченням (нагадуванням) славетних військових традицій, окремішності, кастовості козацького, лицарського товариства, його особливого привілейованого статусу. Недаремно на військових печатках, прапорах та інших предметах із зображенням у якості емблеми українського козака, навіть часів гетьманування К.Розумовського і пізніше, козак незмінно має при боці пороховий рог традиційної форми. По обранні гетьманом Д. Апостола імператриця надала печатку, на якій зображено: «Казак в круглій шапке. На ней перо. С правої сторони – пороховой рог». На користь нашого твердження може служити і той факт, що на церемонії у Москві на честь укладення Ніштадського миру зі Швецією 1722 р., за свідченням військового канцеляриста М. Ханенка, гетьман І.Скоропадський разом з полковниками і генеральними старшинами, які були в його почті, одяглися в габяки, – «козацьким строем з рогами»²⁹.

Старшина користувалася рогами, обшитими різними гатунками шкіри: хозом, сап'яном та «ящуром», оправленими у срібло та інші метали, прикрашеними інкрустацією кісткою, мушлями й напівкоштовним камінням. Серед майна І.Самойловича згадується «рог пороховой неболшой с раковинами», «рог пороховой нарѣзной раковинами», «один рог мѣдяной, один рог жестяной», «пороховница деревяная з косьми да с карманцом коженными и с набойником желѣзным». У реєстрі речей Данила Апостола зафіксовано «пять рогов пороховых оправлены серебром, в том числе на трех вызлочено один с черню»,

«два рога пороховые, в том числе один под хозом черным да при них три сумочки. На поесе пряжка и крючок серебряные». В описі майна запорізької старшини 1775 р., у кошевого отамана Калнишевського: «Рожок деревянной», у судді Головатого: «Рог козацкой с кисетами на пули», у писаря Афанасія Фридриха: «Рожок пороховой с оправой серебряною с тесмою пестрою и протычкою серебряною»³⁰.

Окрім рогів місцевого виробництва, старшина широко користувалася виробами східної роботи, зокрема кавказької. Корпус порохівниць обтягували шкірою різних гатунків, а коштовні зразки оправляли суцільно або місцями сріблом чеканної та філігранної роботи з рослинним орнаментом, іноді з інкрустацією напівкоштовним кольоровим камінням (бірюза, яшма, сердолік, агат тощо).

У більшості випадків кавказькі порохові роги оклеяні гатунками дорогої шкіри деяких видів скатів чи акул сірого, кремового або сіро-трав'янистого кольору, з пророслими дрібними кістяними шипиками мінерального походження (фосфати кальцію), рівномірно розсіяними на лицевій поверхні шкіри, злегка сточеними і відшліфованими (Рис. 8.3). В українському побуті ця шкіра закріпилася, як і власне шагрень, під назвою «**ящур**» або «риб'я кожа», а в Європі відома під назвою «**галюша**»³¹.

Широкий кінець рогу закривали пласкою або опуклою кришкою, а вузький – декоративною пробкою з кістки у вигляді кулі або шишки. Зазвичай отвір для насипання пороху в кавказьких порохових рогах робили не зверху, а збоку, біля широкого торця. Він мав прямокутну форму і закривався пласкою пробкою. На внутрішньому боці порохівниці зверху вмонтовували дві залізні скоби для кріплення перев'язи. Іноді дорогі зразки порохівниць оснащали на внутрішньому боці пружинним важелем з кришкою, подібно до натрусок іранського типу, яка закривала отвір на вузькому кінці порохівниці, що служив лічкою (Рис. 8.4)³².

Окрім дерев'яних, привозили також порохові роги, виготовлені з рогу дикого барана. Про ступінь їх поширення на Сході може вказувати той факт, що Черкесія експортувала щорічно

до 200 тисяч пар рогів диких баранів³³. Оправляли їх подібно до дерев'яних. Так, пороховий ріг з колекції Чернігівського історичного музею окутий на кінцях у срібло з позолотою з карбованим у кавказько-іранському стилі стилізованим орнаментом та інкрустацією бірюзою і коралами. Срібна насадка на вузькому кінці рогу має кулеподібне завершення, подібне до кістяних (Рис. 8.5)³⁴.

II тип: порохівниці, виготовлені з рога буйвола або гірського козла. Роги особливо великих розмірів, довжиною часом до 80 см, слугували для зберігання запасів пороху. Вояки їх не носили безпосередньо. Серед майна І.Самойловича згадуються «рог пороховой буйлової черной, оправлен серебром», «рог, в чем бывает порох буйваловой оправлен сребром, крук мѣдяной, мѣрка буйваловая»³⁵. Судячи з достатньо великої кількості представлених в музейних збірках зразків, такі рогові порохівниці отримали однакове поширення у всіх регіонах України. Однак, припускаємо, що даний тип порохівниць більше використовувався в мисливстві, особливо це стосується рогів західноукраїнського виробництва. Кінець рогу у більшості з них вирізаний у формі відкритого рота риби чи качки, в який вставлена кістяна, дерев'яна або металева трубочка-лієчка (Рис. 9.1). Буйволові роги, більш поширені в Гетьманщині та Слобожанщині, закінчуються на вузькому кінці металевою конічною насадкою з отвором, до якої кріпили на шарнірі пружинний важіль з кришкою (Рис. 9.2). Широкий кінець закривали дерев'яною, металевою чи кістяною кришкою, а в деяких випадках виготовленою з основи (дна) рогу. Деякі кришки закріплені наглухо, мають отвір, що закривається фігурною дерев'яною або кістяною пробкою з ручкою. Роги нерідко оправляли мідними і срібними платівками. Ріг та оправу прикрашали різьбленням і карбівкою у вигляді рослинних і геометричних орнаментів, сцен полювання і написами. Підвішувалися порохівниці за допомогою двох кілець або кулеподібних голівок, укріплених на штирках або припаяних до насадок, розміщених на внутрішній дузі порохівниці³⁶.

III тип: порохівниці з кісток з відгалуженнями, за формою і оздобленням подібні до натрусок I типу, але трохи більшої міст-

кості, довжиною до 24 см. Носили їх стовбуром до верху. Нижні торці закривали заглушками, а верхній – кістяною або дерев'яною кришкою з отвіром і різаною пробкою. З боків стовбура вставляли залізні скоби або штирі з вушками під перев'яз. Між відгалуженнями знизу вони мають в більшості випадків круглий наскрізний отвір, до якого підвішувався мішечок з кулями (Рис. 10). Такі порохівниці отримують помітне поширення в побуті українських козаків у XVIII ст. Причому західноукраїнські (гуцульського типу) оснащали лієчкою і ручним обертальним механізмом для зменшення поступу порошу до лійки³⁷.

IV тип: дубові порохівниці конічної, глечикоподібної або циліндричної форми з округлим дном, довжиною до 14 см і шириною – 9-12 см. Зверху закриті пласкою кришкою. В бічну стінку, із значним потовщенням зверху, з одного боку вмонтовано мідну лієчку і ручний обертальний механізм для зменшення надходження порошу в лійку. Корпус могли обшивати шкірою, але зазвичай оправляли суцільно або частково міддю, оздобленою карбівкою або басмою в гуцульському стилі (Рис. 11). Загалом цей тип (гуцульський) є характерним для регіону Західної України в XVII – XIX ст. Проте матеріали розкопок на місці Берестецької битви свідчать про їх обмежене використання в армії Б.Хмельницького, що можна пояснити не усталеною традицією в козацькому виряді, а тимчасовим покозаченням мешканців Західної України³⁸.

Тип IV: дерев'яні порохівниці у формі опуклого диска або баклаги, виготовлені з двох половин, часто з отвором посередині, – подібні до натрусок III типу, тільки більшого розміру, діаметром до 20 см. Оснащені вони металевою лієчкою і пружинним важелем з кришкою або дерев'яною шийкою, оправленою шкірою чи міддю, отвір якого закривається дерев'яною чи кістяною пробкою (Рис. 12). Корпус оздоблювався різьбленням. Територіально цей тип можна умовно окреслити регіоном Західної й Правобережної України та Запоріжжям. Для Гетьманщини він не був характерним і не отримав помітного поширення, за винятком південних земель, які межували із Запоріжжям³⁹.

V тун: порохівниці індо-іранського типу (Daba-e-barut або Barutdan). Вони мають форму округлого бутля з довгою шийкою. Виготовляли їх зі шкіри, оздобленої тисненням та фарбами, а також із сталі, кістки, дерева, паперу, мушель. Використовувалися також натуральні форми мушлі наутілу та тваринного сечового міхура. Закривали фігурними пробками⁴⁰. Усі порохівниці індо-іранського типу поширені у XVIII ст. головним чином в спорядженні запорізького козацтва і частково – козацької старшини гетьманату. У вітчизняних музейних збірках порохівниці індо-іранського типу представлені такими видами:

А. Опуклі порохівниці, виготовлені з цільного шматка дерева у формі серця з широкою циліндричною шийкою, довжиною – 16-20 см і шириною – 9-11 см. Поширені в побуті запорізьких козаків приблизно з середини XVIII ст. Шийку зазвичай оправляли на кінці металом у вигляді широкого кільця або смуги, іноді оздоблювали металеву платівкою у вигляді пальмети. Закривали вирізною фігурною куполоподібною пробкою. У задній стінці вони мають досить великий круглий отвір, залишений від вирізання порожнини, закритий дерев'яною заглушкою. У всіх наявних зразків корпус оздоблений різьбленням у вигляді геометричного орнаменту із пасків – «морщинок» (вузьких зубців-голок), зубців і зигзагів («кривульок»), складених у кільця, кола, півкола, розетки і дуги (Рис. 13.1). Підвішували їх за допомогою кільця із залізною скобою, вставленою наскрізь з задньої сторони до шийки⁴¹.

Б. Шкіряні порохівниці серцеподібною формі з довгим горлишком довжиною до 30 см, східної роботи, виготовлені з трьох частин: передньої, задньої і середнього (бокового) ремня (Рис. 13.2). Часто прикрашені тисненням, фарбами та гаптуванням срібними й кольоровими нитками. Отвір шийки закривали різною довгою куполоподібною пробкою, а до її торця кріпили тонкий ремінець для підвішування⁴².

В. Часто зустрічаються шкіряні порохівниці XVIII ст. індо-іранського типу природної форми, виготовлені східними майстрами з міхура барана або цапа, зшитого знизу та з одного боку

уздовж. Довжина порохівниць коливається від 20 до 25 см, а ширина – від 9 до 12 см. Кінець шийки, діаметром до 25 мм, зазвичай оправляли міддю, а отвір закривали пробкою. Під шийкою, з внутрішнього боку міхура, вони мають природній виступ, оснащений кільцем або пряжкою під шкіряну петлю-перев'яз. Корпус прикрашали пласким різьбленням або фарбуванням (Рис. 13.3). Цікаво відмітити, що у наявних видів порохівниць-міхурів з вітчизняних збірок орнаментація декору виконана у дуже схожій манері, в іранському стилі: в більшості випадків – у вигляді зигзагів, перевитих і скісних ліній, пальмет, зубців, «морщинок» і арабесок в поєднанні зі стилізованим рослинним орнаментом, що подібний до декору на серцеподібних дерев'яних порохівницях⁴³. Не виключено, що їх виробництво було налагоджено іноземними або місцевими майстрами також в південних землях України. За нашим переконанням, побутування цих східних порохівниць обмежувалось одним регіоном – Запорізькою Січчю, хоча в поодиноких випадках вони могли потрапляти і до озброєння військової старшини Гетьманщини.

Побутування на Запоріжжі такого особливого і досить широкого кола видів порохівниць можна пояснити поліетнічністю запорізького козацтва, географічним фактором (Великим кордоном) та відсутністю «регулятивних» тенденцій, які спостерігалися у війську Гетьманщини і Слобідських полків.

Г. Коштовні порохівниці, виготовлені із срібла та інших металів, оздоблені чеканкою, черню, басмою, інкрустацією камінням і коралами, платівками срібними і золоченими філігранної роботи. З боків шийки до них вмонтовували скоби або штирки з вушками під ланцюжок або ремінець. Завдяки розширенню турецьких кордонів на Схід шляхом завоювань, порохівниці індо-іранського типу отримали поширення не тільки на теренах Османської імперії, але і за її межами. Виробництвом особливо коштовних і високоякісних зразків зброї та воєнного спорядження уславився Трапезунд (з XVII ст. турецька провінція, сучасний Трабзон), вироби майстрів якого здобули надзвичайний попит та популярність серед української воєнної еліти, слугували маркером високого соціального і службового станови-

ща. Серед інших східних виробів вони вирізняються особливою помпезною декоративною перевантаженістю, зокрема багатою інкрустацією червоними коралами, обробленими у формі крапель та кружечків, та наявністю в орнаментативній великій шестикінечної зірки («зірки Давида»). Прикладом таких виробів слугує унікальна серед вітчизняної музейної спадщини турецька порохівниця XVIII ст. індо-іранського типу з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Вона виготовлена з шкіри у формі плоского круглого бутля з довгою шийкою і такою самою кришкою, довжиною у 33 см. Порохівниця попереду, збоку і навколо усієї шийки суцільно окута сріблом чеканної і філігранної роботи, місцями золочена. Подібним чином оздоблена і кришка. Характерними елементами оздоблення є велика золочена шестипроменева зірка з 7-а червоними коралами в центрі порохівниці. Такі самі корали розміщено навколо зірки по краю порохівниці і на її кришці (Рис. 13.4)⁴⁴.

На закінчення потрібно відзначити, що запропонована нами прикладна класифікація, здійснена вперше відносно таких складових воєнного костюму XVII – XVIII ст., якими є натруски і порохівниці, стосується винятково вперше виявлених автором і проаналізованих унікальних речей.

Проведене нами джерельне вивчення та аналіз унікальних за типами і видами зразків натрусок і порохівниць складає надзвичайно цінний джерельний матеріал, який дозволяє нам реконструювати елементи оздоблення козацьких одностроїв XVII – XVIII ст. Складність виявлення місць зберігання все ж не стала на заваді при застосуванні розробленої нами прикладної класифікації наявних зразків, оскільки вони виявилися достатньо представницькими. Отримані дані дають можливість ідентифікувати нововиявлені знахідки, а також сприяють реконструкції одягу вояків козацького війська з достатньо високою імовірністю.

Маємо надію, що дана робота стане у нагоді історикам-практикам, зокрема музейним працівникам, художникам (баталістам та портретистам) й постановникам кінофільмів з воєнної тематики часів XVII – XVIII ст.

---

1. Егоров В. Армия Петра I? История одной мистификации // Цейхгауз. – 1994. – № 1 (3). – С. 2-7.

1. История народов северного Кавказа с древнейших времён до конца XVIII в. / Отв. Ред. Б.Б. Пиотровский. – М.: Наука, 1988. – С. 270.

2. Українське народне мистецтво. Різьблення та художній метал. – К.: Держ. вид-во образотворч. мист-ва і муз. літ-ри УРСР, 1962. – С. 8-9, 19.

3. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. – Л.: Слово, 1992. – Рис. 65. 3), 4); рис. 66. 3), 8), 9).

4. Распоряжение кн. А.И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомошников», 1735 г. // Киевская старина (Далі – КС). – 1902. – №2. – С. 85; Центральный державний історичний архів України в м. Києві (Далі – ЦДІАУК). – Ф. 223. – Спр. 406. – Арк. 2; Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 9; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (Далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Спр. 20823. – Арк. 1.

5. ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 3014. – Арк. 2-3; Державний музей українського народного декоративного мистецтва (Далі – ДМУНДМ). – Інв. № Д – 3347 (КП – 26089); Жданович Я.Н. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время» // Тр. Чернигов. учёной архив. комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 145 – 146.

6. ДМУНДМ. – Інв. № Д – 506; Д – 606 (стар. Д – 344); Д – 1451 (5049, Д – 330); Д – 607 (Д – 346); Д – 608; Д – 1433 (Д – 296, 5099); Д – 1436; Д – 1437; Д – 1444; Д – 1441; Д – 1457; Національний музей історії України (Далі – НМІУ). – Інв. № З – 1288; З – 1307; Полтавський державний краєзнавчий музей (Далі – ПДКМ). – Інв. № Р – 121; Р – 119; Дніпропетровський державний історичний музей ім. Д.І.Яворницького (ДДІМЯ). – Інв. № О – 383, КП – 39640; Чернігівський державний історичний музей ім. В.В.Тарновського (Далі – ЧДІМ). – Інв. № И – 3031; И – 3033; И – 3035; И – 3036; Українське народне мистецтво... – Табл. 119-120, 121, 132-133; Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского. – К., 1898. – № 263, 276.

7. ДМУНДМ. – Інв. № Д – 1416; Д – 1423; Д – 1417; Українське народне мистецтво... – Табл. 122-123, 134.

8. ПДКМ. – Інв. № Р – 122; Зб – 86; ДМУНДМ. – Інв. № Д – 610; Д – 1422; Д – 1418 (5067, 3367, 3391, Д – 343; ЧДІМ. – Інв. № И – 3043; Переяслав-Хмельницький державний історичний музей (Далі – ПХДІМ). – Інв. № 2002); НМІУ. – Інв. № З – 700; Українське народне мистецтво... – Табл. 129.

9. Українське народне мистецтво... – Табл. 127; ЧДІМ. – Інв. № И – 3040.

10. ЧДІМ. – Інв. № И – 3059; ПХДІМ. – Інв. № 1944; ДМУНДМ. – Інв. № Д – 1435.

11. ПХДІМ. – Інв. № 2000; НМІУ. – Інв. № З – 691; ДМУНДМ. – Інв. № Д – 1438; Львівський державний історичний музей (Далі – ЛДІМ). – Інв. № З – 4180, З – 4190.

12. ЧДІМ. – Інв. № И – 3057.

13. НМІУ. – Інв. № З – 691; ДМУНДМ. – Інв. № Д – 1438.

14. ЛДІМ. – Інв. № З – 4190.

15. НМІУ. – Інв. № З – 346.

16. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст.: Навчальний посібник / Київський Нац. ун-т ім. Т. Шевченка та ін. – К., 1997. – С.122; Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Л.: Слово, 1992. – Рис. 66. 1), 2); Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. – М., Изд-во Акад. Наук СССР, 1955. – С. 673; Введенский Г.Э. Янычары. – СПб.: ТПП «Атлант», 2003. – Рис. 1, 7, 12.

17. *Oreż perski i indoperski XVI – XIX wieku ze zbiorów polskich. Katalog wystawy podakcja Antoniego Romualda Chodyńskiego.* – Malbork, 2000. – S. 75; Введенский Г.Э. Янычары. – СПб.: ТПП «Атлант», 2003. – С. 100.

18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1884. – Т. 13. – С. 236 – 237; Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII – XIX вв. – Нальчик: кн. изд-во «Эльбрус, 1974. – С. 195, 197.

19. НМІУ. – Інв. № З – 1342; ЛДІМ. – Інв. № З – 4185, СК – 63 / С II; З – 4186, СК – 64 / С II; ЧДІМ. – Інв. № И – 3045; Каталог Музея украинских древностей В. Тарновского. – К., 1898. – № 278; Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI – XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 26, Рис. 12; *Oreż perski i indoperski XVI – XIX wieku ze zbiorów polskich. Katalog*

wystawy podakcja Antoniego Romualda Chodyńskiego. – Malbork, 2000. – С. 54, Katalog. – № 262-264.

20. ДМУНДМ. – Інв. № Д – 1440; НМІУ. – Інв. № З – 1393; Харківський державний історичний музей (Далі – ХДІМ). – Інв. № ОС – 395; *Oreż perski i indoperski XVI – XIX wieku ze zbiorów polskich...* – Katalog № 262; Музей истории Азербайджана / Под ред. П.А. Азизбековой. – Баку: ЭЛМ, 1973.

21. Дубровский В. До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. // Зап. ВУАН. – К., 1931. – С. 377, 386; Описание движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская истор. библиотека, издаваемая Археограф. комиссиею. – СПб., 1884. – Т. VIII. – С. 1136; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1884. – Т. 13. – С. 237 – 238; ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Спр. 1. – Арк. 38.

22. ДДІМЯ. – Інв. № О – 384, КП – 39641; ЧДІМ. – Інв. № И – 3050; Каталог Музея украинских древностей В. Тарновского. – К., 1898. – С. 56, № 265, 276; НМІУ. – Інв. № З – 77; *Oreż perski i indoperski XVI – XIX wieku ze zbiorów polskich...* – Katalog. – № 265, 267.

23. ЧДІМ. – Інв. № И – 3046; Музей истории Азербайджана / Под ред. П.А. Азизбековой. – Баку: ЭЛМ, 1973.

24. Описание движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1148, 1177; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1884. – Т. 13. – С. 236 – 237.

25. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 9; Там само. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 3014. – Арк. 2-3; ІР НБУВ. – Ф. 54482 (Лаз. 1). – Арк. 243; *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII – м веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720.* – К., 1864. – Т. 4. – С. 131; Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // *Нариси з соціально-економічної історії України.* – Т. I. – К., 1932. – С. 142; 168; *Стороженки. Фамильный архив.* – К., 1908. – Т. 6. – С. 29.

26. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Л.: Слово, 1992. – Рис. 66. 6, 10, 11; Каталог найважливіших знахідок з місця берестецької

битви 1651 р. (за матеріалами археологічної експедиції музею). – Ровно, 1986. – Арк. 5-6; Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1955. – С. 673; Слава українського козацтва / Кардаш П., Кот С. – Мельборн; Київ: Фортуна, 1999. – С. 243.

27. ПХДІМ. – Інв. № 1943; ДМУНДМ. – Інв. № Д – 1424; Д – 1418 (5067, 3367, 3391, Д – 343); Слава українського козацтва... – С. 243; Очерки истории СССР... – С. 673; Введенский Г.Э. Янычары. – СПб.: ТПГ «Атлант», 2003. – Рис. 1, 4, 5, 7-9, 12.

28. Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Пам'ятки України. – 2001. – № 1-2. – С. 149 – 154; Російський Державний архів давніх актів. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 2 зв.; Ханенко Микола. Діаріуш, або журнал, тобто щоденна записка okazji та церемоній... / Переклад, публікація та примітки В. Шевчука // КС. – 1993. – № 6. – С. 34.

29. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1146, 1177, 1197, 1202; ІР НБУВ. – Ф. ХХVIII. – Спр. 1. – Арк. 38 зв., 40 зв.; Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя... – С. 142, 168, 182.

30. ДМУНДМ. – Інв. № Д – 1430; ПХДІМ. – Інв. № 1941; ЧДІМ. – Інв. № И – 3041; Соболевский В.И. Замечательные минералы. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1983. – С. 70-72.

31. ЧДІМ. – Інв. № И – 3056.

32. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII – XIX вв. – Нальчик: кн. Изд-во «Эльбрус, 1974. – С. 195, 197.

33. ЧДІМ. – Інв. № И – 3024.

34. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1084, 1173.

35 ПДКМ. – Інв. № 3б – 1199; ХДІМ. – Інв. № ОС – 305; ОС – 283; ЧДІМ. – Інв. № И – 3030; ПХДІМ. – Інв. № 1707; И – 3049; НМІУ. – Інв. № 3 – 693; 3 – 735; 3 – 1396; Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан // Харьковский сборник. – Вып. 1. – Х., 1887. – С. 175.

36. Українське народне мистецтво... – Табл. 137, 138 – 139; ДМУНДМ.

- Інв. № Д – 604; Там само. – Інв. № Д – 1421; ЧДІМ. – Інв. № И – 3028; ХДІМ. – Інв. № ОС – 519; НМІУ. – Інв. № З – 1146.
37. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст... – С. 122; ХДІМ. – Інв. № ОС – 284; НМІУ. – Інв. № З – 699.
38. ХДІМ. – Інв. № ОС – 285; ПДКМ. – Інв. № Зб – 71; Марсове поле. – Кн. 2. Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII – початок XIX століть / Упоряд. В.О. Шевчук. – К.: Молодь, 1989. – С. 99 (Ілюстрація).
39. Orez perski i indoperski XVI – XIX wieku ze zbiorów polskich... – S. 54, 85, Katalog. – № 270.
40. МНДМУ. – Інв. № Д – 605; ДДІМЯ. – Інв. № О – 381, КП – 396-38; О – 386, КП – 39643; ЧДІМ. – Інв. № И – 3026; Українське народне мистецтво... – Табл. 16.
41. Каталог Музея українських древностей В. Тарновського. – К., 1898. – № 259.
42. ЧДІМ. – Інв. № И – 3038; НМІУ. – Інв. № З – 690; Там само. – Інв. № З – 632; ПХДІМ. – Інв. № 1999; Orez perski i indoperski XVI – XIX wieku ze zbiorów polskich... – Katalog. – № 270; Музей истории Азербайджана / Под ред. П.А. Азизбековой. – Баку: ЭЛМ, 1973.
43. ЧДІМ. – Інв. № И – 3027.

Eugene Slavutych

POWDER-FLASK OF UKRAINIAN FORCES OF THE 17TH – 18TH CENTURIES: ATTEMPTS OF CLASSIFYING

The present paper is the first attempt in domestic historiography to classify powder-flasks that were adopted in Ukrainian forces in the 17 th – 18 th centuries. To this end a wide range of sources was employed.

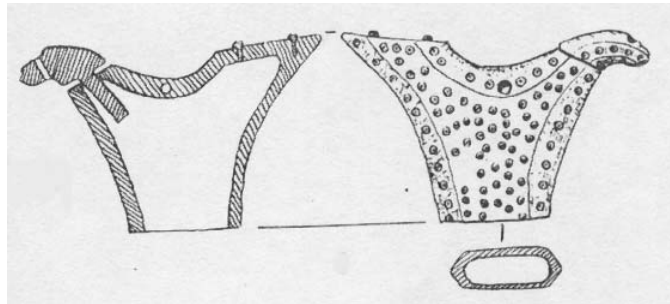

Рис.1.1а

Рис.1.1б

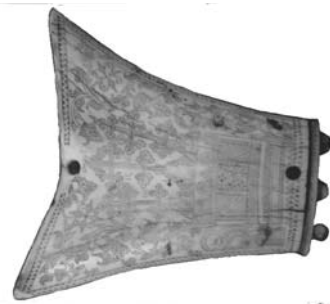

Рис.1.2а

Рис.1.2б

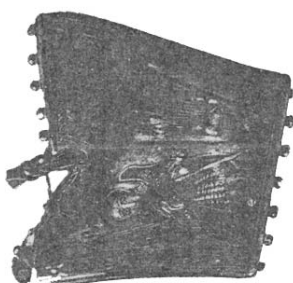

Рис.1.2в

Рис.1.2г

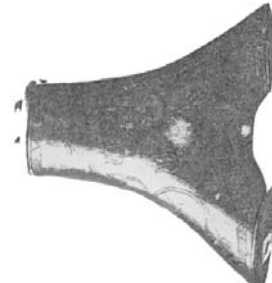

Рис.1.2г1

Рис.1.2д

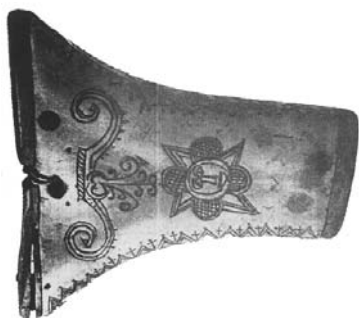

Рис.1.2е

Рис.1.2ж

Рис.1.3

Рис.1.4а

Рис.1.4б

Рис.1.5а

Рис.1.5б

Рис.1.5в

Рис.1.5г

Рис.1.5д

Рис.2.1а

Рис.2.1б

Рис.2.2а

Рис.2.2б

Рис.3.1б

Рис.3.1в

Рис.3.2а

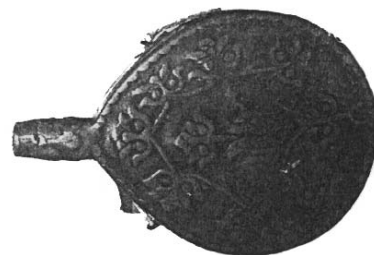

Рис.3.3а

Рис.3.3б

Рис.4

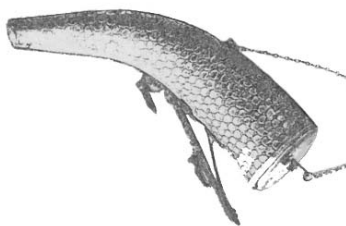

Рис.5.1а

Рис.5.1а1

Рис.5.1б

Рис.5.1в

Рис.5.1г

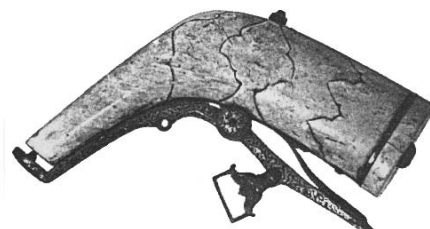

Рис.5.2а

Рис.5.2б

Рис.5.2в

Рис.6а

Рис.6в

Рис.7

Рис.8.1а

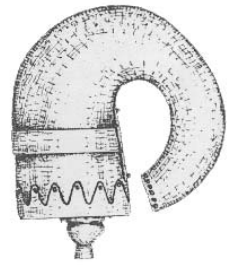

Рис.8.1б

Рис.8.2а

Рис.8.2б

Рис.8.3а

Рис.8.3б

Рис.8.4

Рис.8.5

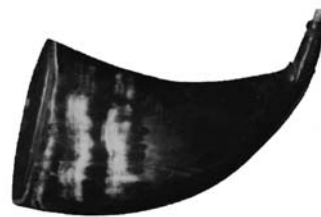

Рис.9.1а

Рис.9.1б

Рис.9.2в

Рис.10а

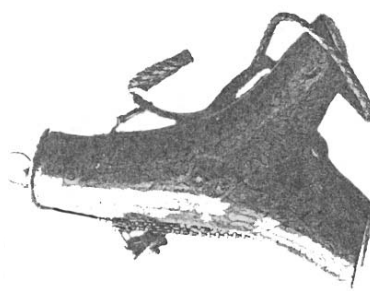

Рис.10б

Рис.10в

Рис.116

Рис.12а

Рис.12б

Рис.13.1а

Рис.13.1б

Рис.13.1в

Рис.13.1г

Рис.13.2

Рис.13.3а

Рис.13.3б

Рис.13.4

